

22 J. Malingoudi, *Die russisch-byzantinischen Verträge*, 48–49.

23 *Constantini Porphyrogeneti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae*. E rec. I.I. Reiskii (Bonnae, 1829), t. 1, 594–598 (cap. II, 15); русский перевод: Литаврин Г.Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX — начало XII в.)*. СПб, 2000, 360–364; полный перевод главы II, 15: Новиков Н.Е. Константин Багрянородный, «О церемониях», кн. II, гл. 15. *ΚΑΝΙΣΚΙΟΝ. Юбилейный сборник в честь 60-летия проф. И.С. Чичурова*. М., 2006, 318–363.

Александр Назаренко

Зять чи брат імператора? Руський князь у візантійській літературі XI–XII ст.

Втіха, з якою іноземні правителі із варварського світу радо приймали з рук візантійського імператора почесні й не зовсім титули, служила предметом кепкувань у візантійській літературі. Неофіти, схоже, сприймали їх як приємний дар, який, до того ж не вимагав негайної відплати. Звичайно вони помилялися — від титулу і форми звертання до них з боку імператора у повній мірі залежало їх місце у візантійській ойкумені, чи, говорячи вже звичним жаргоном, у «візантійській співдружності»¹. Тим не менш, важливо інше: винайдений імператорською канцелярією титул міг використовуватися для репрезентації чи візуалізації влади його власника.

Наведемо чудовий у цьому контексті приклад. Прийнятний для візантійської літератури «термін» архонт (ἄρχων) щодо руських князів після навернення русів до християнства, часто з'являється на печатках, де трансліює, власне, князь: Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἀνδρέᾳ ἀρχοντι πάσης Ῥωσίας чи Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Δαβίδ ἀρχοντι πάσης Ῥωσίας. Якщо на середину X ст. нам добре відома формула звернення до руського князя (εἰς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας. βούλλα χρυσεῖ δισολδία. γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ τῶν φιλοχρίστων βασιλεῶν Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας), то цього не можна сказати про час після навернення до християнства, коли напрочуд дивним виглядає практично повне мовчання джерел про можливі титули, а також місце руських князів у «візантійській сім'ї правителів». Навіть беручи до уваги загальну скупість і надзвичайно малий об'єм повідомлень, відведений Русі та її правителям, подібний стан речей не може не насторожувати. Ситуація виглядає ще більш приголомшливо на фоні постульованої важливої ролі Русі в цій уявній спільноті. Спробуємо на цій доволі крихкій основі з'ясувати, яке місце належало Володимирі, сину Святослава, у «сім'ї правителів» і уявлення про нього у візантійській літературі.

Не може викликати жодних сумнівів те, що стара форма послання до руського князя після прийняття ним хрещення, вже явно не відповідала дійсності. Їй на зміну, як це добре видно з *Книги церемоній*, мала прийти звична

формула звертання до християнських правителів, зокрема, «наш духовний син» (πνευματικὸν ἡμῶν τέκνον), «духовний брат» (πνευματικὸν ἀδελφὸν), «дорогий наш друг» (μένον ἡμῶν φίλον)⁵. Важко збагнути яку із цих можливих форм вирішили впровадити для Володимира. Одруження з порфірородною Анною дає підстави для проведення паралелей із формулою звертання до болгар. *Книга церемоній* наводить два (старий і новий) варіанти звертання до болгарського правителя, практично тотожні:

εἰς τὸν ἐκ Θεῶ ἄρχοντα Βουλγαρίας· „ἐν ὀνόματι τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Κωνσταντῖνος καὶ Ῥωμανὸς, πιστοὶ ἐν αὐτῷ τῷ Θεῷ βασιλεῖς Ῥωμαίων, πρὸς τὸν πεποθημένον πνευματικὸν ἡμῶν τέκνον καὶ ἐκ Θεῶ ἄρχοντα τοῦ χριστιανικωτάτου ἔθνους τῶν Βουλγάρων». τὸ ἀρτίως γραφόμενον· „Κωνσταντῖνος καὶ Ῥωμανὸς ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ εὐσεβεῖς αὐτοκράτορες βασιλεῖς Ῥωμαίων, πρὸς τὸν πεποθημένον καὶ πνευματικὸν ἡμῶν τέκνον τὸν κύριον ὁ δεῖνα βασιλέα Βουλγαρίας.⁶

Остаточний зразок протоколу сформувався, скоріш за все, під впливом від недавніх подій — шлюбу царя Петра з онукою імператора Романа I Лакапіна⁷. Вживання «духовний син» щодо Петра, ймовірно, могло повторитися й у випадку із Володимиром, тим більше, що Марія, донька Христофора Лакапіна, на відміну від Анни, не була порфірородною. Звернімося до вкрай нечисленних джерел по підтвердженню чи, навпаки спростуванню такої можливості.

Пишучи наприкінці XI ст. і беручи інформацію з невідомих для нас джерел, Іоанн Скілиця намагався пояснити цілком несподівану появу великої кількості русів у візантійській армії. За його словами, військо у буквальному сенсі було «прикликане» від *зятя* імператора архонта росів Володимира:

ὡς οὐκ ἔπειθε, πλοῖα παρασκευάσας νυκτὸς καὶ τούτοις ἐμβιβάσας Ῥῶς (ἔτυχε γὰρ συμμαχίαν προσκαλεσάμενος ἐξ αὐτῶν, καὶ κηδεστὴν ποιησάμενος τὸν ἄρχοντα τούτων Βλαδιμηρὸν ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ ἀδελφῇ Ἄννῃ), περαιωθεὶς μετ' αὐτῶν ἀνοήτως ἐπιτίθεται τοῖς ἐχθροῖς καὶ ῥᾶον χειροῦται⁸.

Про Володимира, як *зятя* імператора Василя II пише й Іоанн Зонара, який, компілюючи з праці Скілиці, дещо перефразовує його:

τῷ μέντοι Δελφινῷ ἐστρατοπεδευκότη κατὰ Χρυσόπολιν αἰφνίδιον ἐπῆλθεν ὁ βασιλεὺς μετὰ λαοῦ Ῥωσικοῦ (κῆδος γὰρ πρὸς Βλαδιμηρὸν τὸν ἄρχοντα τούτων ἐπὶ Ἄννῃ τῇ ἀδελφῇ αὐτοῦ θέμενος συμμαχικὸν ἐκεῖθεν ἐδέξατο) καὶ ῥᾶον τῶν ἐναντίων ἐκράτησε⁹.

Щодо *зятя* (κηδεστής) імператора, ймовірні два варіанти. Перший — у джерелі Іоанна Скілиці напевне йшлося про Володимира як зятя; і другий — історик переніс уявлення кінця XI ст. на більш ранній період. Маючи паралельні повідомлення про одні й ті ж події, загалом не важко було б

встановити, яким чином формувалося уявлення про Володимира у візантійській літературі. На щастя, така можливість у нас є. Вже неодноразово згадуваний Іоанн Скілиця при описі походу Сфенга, брата Володимира, до «Хазарії»¹⁰, ще раз називає руського князя *зятєм*, щоправда вживаючи вже замість κηδεστής більш вживаніше γαμβρός:

Ὁ δὲ βασιλεὺς ἀπελθὼν ἐν Κωνσταντινουπόλει, κατὰ τὸν Ἰανουάριον μῆνα τοῦ ἑξακισχλιοστοῦ πεντακισιοστοῦ εἰκοστοῦ τετάρτου ἔτους, στόλον εἰς Χαζαρίαν ἐκπέμπει, ἔξαρχον ἔχοντα τὸν Μογγόν, υἱὸν Ἀνδρονίκου δουκὸς τοῦ Λυδοῦ· καὶ τῇ συνεργίᾳ Σφέγγου τοῦ ἀδελφοῦ Βλαδιμηροῦ, τοῦ γαμβροῦ τοῦ βασιλέως, ὑπέταξε τὴν χώραν, τοῦ ἄρχοντος αὐτῆς Γεωργίου τοῦ Τζούλου ἐν τῇ πρώτῃ προσβολῇ συλληφθέντος.¹¹

На цьому можна навіть було б зупинитися, якби не існування копії одного із найменш славних і шанованих візантійських істориків XII ст., самостійність твору якого заперечена вже давно модерними дослідниками. Його ім'я — Георгій Кедрин. Він безжально переписав всю працю Скілиці, надовго увівши дослідників в оману своїм фальшивим авторством. Кедрин не часто, проте інколи все ж відступає від свого джерела. Саме так він діє при роботі із процитованим вище фрагментом твору Скілиці:

καὶ τῇ συνεργίᾳ Σφέγγου τοῦ ἀδελφοῦ Βλαδιμηροῦ, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ βασιλέως¹².

Таким чином, замість *зятя* (γαμβρός) Кедрин називає Володимира *братом* (ἀδελφός) імператора. У час докритичної публікації *Synopsis Historion* вважалося, як це пропонував Анджей Поппе, що *брат* читався в автографі Скілиці, а *зять* додано пізніше¹³. Втім, підготовлене Іоахімом Турном критичне видання *Synopsis Historion* продемонструвало, що у всіх існуючих списках Скілиці, окрім варіанту Кедрина, присутній γαμβρός¹⁴. Це змусило Анджея Поппе дезавуувати своє припущення¹⁵. Якщо Скілиця пише про *зятя*, то чим викликана поява *брата* у тексті Кедрина? На жаль, все що нам відомо про Георгія Кедрина — це його ім'я та те, що час його праці над текстом не виходить за рамки XII ст.¹⁶ Кедрин, згідно стемі розробленої Турном, мав у своєму розпорядженні список Скілиці близький до *cod. Matritensis Pgt. 247*. (XII ст.?)¹⁷ Важко встановити, чи міститься *брат* у всіх існуючих списках хроніки Георгія Кедрина (*Paris. suppl. 1158, Bl. 148^v–224^v*; XIII ст.; *Venet.-Marc. VII, 12, Bl. 232^r–405^v*; 1283 р.; *Coisl. 135, Bl. 221^v–397^v*; XIII–XIV ст.; *Coisl. 313, Bl. 168^r–344^r*; XIV ст.), оскільки досі не має критично вивіреного видання тексту за всіма списками¹⁸. Традиційно мотиви середньовічного компілятора при виправленні своїх джерел пояснювалися неухважністю або втому від рабської праці — переписування твору попередника. Лише недавно у компіляторі побачили інтенції до творчості, а зміни у тексті отримали тлумачення цілком продуманих з його боку дій. Либонь, Георгій Кедрин не є винят-

ком. Здійснена ним заміна *зятя* на *брата*, вірогідно, відображала доволі стійке на середину XII ст. уявлення про руського князя Володимира як про *брата* імператора. Перетворення чи «реформи» імператора Олексія I Комніна суттєво модифікували існуючу систему титулів. У новій класифікації чинів титул γαμβρός міг надаватися небожу, його сину, двоюрідному брату та ін., тобто мав, за справедливим міркуванням Люсьєна Стирнона, доволі широке застосування і зміст¹⁹. Тому говорячи про руського князя як про *брата* імператора, Кедрин мав на увазі, власне, *духовного брата* (πνευματικὸν ἀδελφὸν), що відрізняло його від *зятя* у звичному для XII ст. значенні.

- 1 У 46 розділі *De cerimoniis* зберігся список імен, титулів, зарезервованих для іноземних правителів: «Екскусіократор, ексусіарх, ексусіаст, архонт архонтов, архиг, архігет, архонт, ексархонт, проігемон, ігемонарх, ігемон, кафигемон, династ, проігітор, ігітор, прот, ефор, іперехон, діатактор, паніпертат, іпертат, койранос, мегалодоксос, рікс, прінкіпс, дукс, синклітик, етнарх, топарх, сатрап, філарх, петрарх, стратиг, стратарх, стратиарх, стратилат, таксіарх, таксіарх, мегалопрестатос, мегалопрепес, пепофіменос, ендоксотатос, ендоксос, періфанестатос, енгенес, аріпрестатос, аріпрепес, аглаітатос, аглаіс, ерігімотатос, ерігімотос, герусіотатос, герусіос, федімотатос, федімос, киріотатос, киріос, антимотатос, етнімос, проігуменос, ігуменос, олівіотатос, олівіос, вуліфорос, арогос, епікурос, епірофос, амантор» (DC, 679.4–19). Більшість наведених *Книгою церемоній* імен (титулів) лише зрідка використовувалися на практиці. Цілий ряд з них є відвертими архаїзмами, включення яких до списку радше мотивовано антикварним змістом трактату, аніж практичними справами.
- 2 Victoria Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa: Die Funde auf dem Territorium Altrusslands* (Wiesbaden, 2004), 236–237.
- 3 DC, 690.21–691.1.
- 4 Анджей Поппе припустив, що княгині Ользі могло бути даровано титул «зості патрікії» (Andrzej Poppe, “Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archontissa of Rus’”, *Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan*, ed. Anthony Cutler, Simon Franklin (Washington, 1992) [DOP, 46], 271–277 (також передрук: Andrzej Poppe, *Christian Russia in the Making* (Aldershot, Ashgate, 2007) [Variorum Collected Studies Series, 867]). Про *зосту* див.: Jean-Claude Cheynet, “La patricienne à ceinture: une femme de qualité”, *Au cloître et dans le monde. Femmes, hommes et sociétés (IXe — XIe siècle). Mélanges en l’honneur de Paulette L’Hermite-Leclercq*, ed. P. Henriët et A.-M. Legras (Paris, 2000), 179–187 (передрук з доповненнями: Jean-Claude Cheynet, *La société Byzantine l’apport des sceaux* (Paris, 2008) [Billans de Recherche, 3], vol. 1, 163–175); Шандровская В.С. Печати титулованных женщин Византии. *Античная древность и средние века*. 33 (2002), 89–101. Вірогідність припущення досить висока, попри відсутність прямого свідчення джерела. Так, безсумнівно, Ольга сиділа за одним столом зі придворними дамами, які були *зостами*. Іоанн Скілиця писав, що руську архонтису було удостоєно великої честі (Scyl., 240.77–81: Καὶ ἡ τοῦ ποτῆ κατὰ Ῥωμαίων ἐκλεῦσαντος ἄρχοντος τὸν Ῥῶς γαμετή, Ἐλγα τοῦνομα, τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἀποθανόντος παρεγένετο ἐν Κωνσταντινουπόλει. καὶ βαπτισθεῖσα καὶ προαίρεσιν εἰλικρινοῦς ἐπιεικνομένη λίστεως, ἁξίως τιμηθεῖσα τῆς προαίρεσεως ἐπ’ οἴκου ἀνέδραμε), що може вказувати на отримання титулу *зості*. Втім, варто зважати, що в інших випадках Скілиця уважний до подібних деталей: при описі хрещення угорських вождів у Константинополі, він пише про наділення їх титулами *патрукія* (Scyl.). Втім, незважаючи на злагожденість і прозорість вищевказаних повідомлень, місце для сумніву все ж залишається.
- 5 DC, 686–692.
- 6 «До [назначеного] Богом архонта *Булгарії*. Во ім’я Отця і Сина і Святого Духа, одного нашого та єдиного Бога. Констянтин та Роман імператори ромеїв, вірні Богу, імператори ромеїв до [ім’я] нашого духовного сина Богом назначеного архонта для християнського народу булгарів». Останнє формулювання. «Констянтин та Роман, автократори, великі імператори ромеїв у Христі, хто є Богом до [ім’я] бажаного нашого духовного сина, кіра [ім’я імператора (василевса) *Булгарії*]» (DC, 690.6–16).
- 7 Jonathan Shepard, “A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria”, 1–53 (передрук з доповненнями: Jonathan Shepard, *Emergent Elites and Byzantium in the Balkans and East-Central Europe* (Aldershot, Ashgate, 2011) [Variorum Collected Studies Series, 953], V.

- 8 *Scyl.*, 336.88–92.
- 9 *Zonarae*, 3, 553.4–554.6.
- 10 Про Сфенга див. Литаврин Г.Г. *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX—начало XII в.)*. СПб, 2000, 214–222.
- 11 *Scyl.*, 354.88–95.
- 12 *Georgius Cedrenus*, 464.8.
- 13 Andrzej Poppe, “Le prince et l’église en Russie de Kiev depuis la fin du Xe siècle jusqu’au début du XII siècle”, *Acta Poloniae Historica* 20 (1969), 110.
- 14 *Scyl.*, 354.88–95.
- 15 Andrzej Poppe, “The Political Background to the Baptism of Rus’: Byzantine-Russian Relations between 986–89”, *DOP* 30 (1976), 195–244.
- 16 Alexander Kazhdan, “George Kedrenos”, *OBD* (2), 1118; K. Schweinburg, “Die ursprüngliche Form der Kedrenchronik”, *BZ* 30 (1929/30) 68–77.
- 17 Див. факсимільне видання: Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum. Κώδικας Vit. 26–2 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μαδρίτης. Codex Matritensis graecus Vit. 26–2 (Facsimile edition)*, ed A.Tselikas (Athens, 2000).
- 18 У серії *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* заплановане його видання: Georgios Kedrenos, ed. R. Maisano, L. Tartaglia (Series Italica), яке поки що не побачило світ. http://www.oeaw.ac.at/byzanz/cfhb_conspectus.htm.
- 19 Lucien Stiernon, “Notes de titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et Gambros”, *REB* 23 (1965), 222–243.

Олександр Филипчук

Золотой Рог — Соудь — Босфор

В исторической литературе распространено мнение, что летописное *Соудь* есть обозначением Золотого Рога, залива в Константинополе, служившего в X в. гаванью и стоянкой для прибывающих судов руси. Это толкование закреплено во множестве справочных изданий¹, словарей², а также в стандартном комментарии к *Повести временных лет*, ср.:

Суд — залив Золотой Рог, отделяющий Константинополь от его предместья Галаты. Эта первоклассная гавань «запиралась» в случае опасности цепью, протянутой между двумя башнями у входа в залив.³

Приведенный комментарий относится к известному летописному рассказу о походе Олега на Константинополь, когда греки, прослышав о приближении князя, «замкоша Судь . а городь затвориша»⁴. Именно эта подробность и позволяет отождествить летописный *Соудь* с Золотым Рогом, действительно, перекрывавшимся огромной цепью, препятствовавшей входу вражеских кораблей в залив⁵. Эта знаменитая цепь фигурирует в описаниях нескольких осад Константинополя, в том числе последней 1453 г., когда султан Мехмед Завоеватель вынужден был, подобно летописному князю Олегу, передвигать корабли посуху вокруг Галаты, так как Золотой Рог был перекрыт цепью⁶. Важную роль сыграла цепь и в осаде Константинополя в июле 1203 г.: толь-